



УДК 930.2:82.94(093)  
*Уляна Єловських*

## **ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ МЕМУАРІВ ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

*У статті окреслені етапи вивчення мемуарів як історичного джерела. Проаналізовано зміни у поглядах дослідників щодо загальнотеоретичних питань вивчення мемуаристики та її специфіки відповідно до кожного з виділених етапів.*

Із затвердженням у сучасній вітчизняній історичній науці цивілізаційно-культурологічного підходу до вивчення подій та явищ, посиленням уваги до проблем соціальної історії, зростає інтерес до духовної сфери життя суспільства. У зв'язку з цим спостерігається підвищення уваги дослідників до джерел особового походження, зокрема мемуарної літератури як пам'ятки історичної культури суспільства та носія самосвідомості окремої людини.

Сучасні засади теоретико-методологічних підходів до вивчення мемуарів ґрунтуються на традиціях вітчизняного джерелознавства. Проблема висвітлення в джерелознавчій літературі питань, пов'язаних із вивченням мемуарів як історичного джерела має велике значення, оскільки надає досліднику можливість визначитися із власною позицією щодо дискусійних питань; забезпечує теоретичні підвалини дослідження; набутий досвід становить надійну базу для подальшого вдосконалення методики роботи з мемуарною літературою.

Окремі питання історіографії мемуаристики частково розглядалися науковцями відповідно до мети їх конкретного дослідження [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]. Проте, в цих роботах

вивчаються лише окремі аспекти проблеми історіографії мемуарних джерел і дослідження обмежуються, головним чином, поглядами науковців-сучасників. Спеціальних досліджень із зазначеної теми на сучасному етапі нами не виявлено. Отже, на сьогодні проблема історіографії мемуаристики є недостатньо висвітленою у науковій літературі. Таким чином, метою роботи є узагальнюючий аналіз змін у поглядах дослідників з приводу таких загальнотеоретичних питань вивчення мемуарів як їхні видові особливості, класифікаційні ознаки, встановлення ступеню достовірності та об'єктивності. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань, як виділення етапів в історіографії мемуаристики, визначення поглядів дослідників щодо основних загальнотеоретичних питань вивчення мемуарів на кожному з виділених етапів.

Відповідно до поглядів дослідників на основні загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів в історіографії можна виділити 3 етапи: 1) дореволюційний етап (II половина XIX століття – початок XX століття); 2) радянський етап (20-ті – початок 90-х рр. XX століття); 3) сучасний етап (із 90-х рр. XX століття).

Досить довгий час мемуари розглядалися виключно як пам'ятки літератури. Введення мемуарів в ряд історичних джерел пов'язано із виходом у 1872 р. праці К.М.Бестужева-Рюміна «Русская история». Спробу проаналізувати мемуари як окремий вид зробив наприкінці XIX ст. М.Д.Чечулін. Питання експертизи цінності спогадів частково розглядав О.Ф.Коні в праці «Психологія і свідоцькі свідчення». Панівним на цьому етапі був погляд на мемуари як на другорядні історичні джерела, що містять в собі інформацію додаткового, ілюстративного характеру [4,6]. Разом з тим, О.С.Лаппо-Данилевський розробив інший підхід, який визнавав цінність мемуарів не лише як джерела фактичної інформації, а й як пам'ятки духовної культури відповідної епохи. Таким чином, на даному етапі були вперше поставлені основні загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів в якості історичних джерел. Детальною розробкою пи-



тань, пов'язаних із подальшим вивченням мемуарів, зайнялися радянські дослідники.

В рамках радянського етапу можна виділити 2 періоди. Перший період (20-ті – 70-80-ті рр.) радянського етапу історіографії мемуаристики був пов'язаний із становленням та затвердженням марксистсько-ленінської методології, яка вважала основною рушійною силою історії класову боротьбу. У зв'язку з цим, перевага в дослідженнях надавалася спогадам та щоденникам революційних та партійних діячів, представників класу робітників та селян, в той час як мемуарам представників буржуазії та дворянства відводилось значення другорядного джерела, інформація з якого потребувала ретельної перевірки на достовірність[2,105], [9,390].

З приводу визначення місця мемуарів серед інших джерел серед дослідників побутовали різні точки зору. Частина дослідників виділяла мемуари в окрему самостійну групу історичних джерел, відносячи щоденники та автобіографії до різновидів мемуарної літератури[3,37], [9,375], [7,246], [8,32]. Деякі науковці відносили мемуари до групи джерел особового походження наряду з біографічними анкетами, автобіографіями, щоденниками[1,198], [2,108]; або ж ставили поруч з епістолярною літературою та щоденниками[10,342], [11,347]. Дослідники зазначали близькість окремих мемуарних джерел з одного боку – до наукових досліджень, з іншого – до художньої літератури[3,110], [11,351], [9,376].

Серед особливостей мемуарних джерел більшість дослідників виділяли як позитивні моменти, так і недоліки. Перевагами мемуарних джерел є те, що вони допомагають відтворити колорит епохи[1,197], [2,105], [9,373], дають змогу відчувати відношення до суспільних подій з боку різних груп населення[9,373], [1,197], [2,105], [7,243], [8,12], відновлюють факти, не зафіксовані в жодному іншому джерелі[3,44], [10,237], [7,243], [8,12], доповнюють інші джерела[1,197], [2,104], [7,243], [8,12]. Серед недоліків дослідники відзначали авторську суб'єктивність та тенденційність [1,201], [2,103], [7,237],

[4,385], помилки пам'яті та неможливість визначити ступінь достовірності джерел, на які посилається автор[3,37], [10,237], [11,386].

Дослідники пропонували класифікацію мемуарних джерел за різними ознаками. Так, наприклад, С.С.Дмитрієв поділяв мемуари за соціальною ознакою: на дворянські мемуари, мемуари державних діячів, військові, мемуари духовництва, купців, представників робітничого і селянського класів[11,352]. В.І. Стрельський пропонував систематизувати мемуари за жанровою ознакою на спогади, щоденники, автобіографії, біографічні спогади, некрологи, памфлети[9,375]. Класифікація за формою викладу мала кілька варіантів. Так, М.Н. Чорноморський поділяв мемуари на мемуари-життєписи; мемуари, присвячені окремим подіям; щоденники, літературні записи[7,246], [8,32]. М.Я. Варшавчик виділяв мемуари з авторським викладом і літературні записи[1,198], [2,107]. М.Т. Белявський розрізняв документалізовану форму мемуарів, форму художнього твору та форму щоденника[10,238]. Класифікацію за джерелом, на основі якого були створені мемуари пропонували М.Я. Варшавчик та С.С.Дмитрієв: мемуари, записані тільки на підставі пам'яті мемуариста; мемуари, при написанні яких автор використовував власні записи; мемуари, написані з використанням документів[1,198], [2,107], [11,351]. В.С. Голубцов за характером відтворення подій поділяв мемуари на спогади та щоденники[3,65]. Таким чином, віднесення мемуарних пам'яток до тієї чи іншої групи за якоюсь ознакою було досить умовним і залежало від характеру дослідження.

Радянська історіографія досягла значних успіхів стосовно питання наукової критики мемуарних джерел. Такі дослідники, як В.І. Стрельський, О.О. Курносів виділяли прийоми зовнішньої та внутрішньої критики мемуарів[9,381], [12,478]. Більшість дослідників наводили комплекс критичних заходів, не поділяючи їх на зовнішні і внутрішні, серед них: визначення особи мемуариста (походження, віку, особливостей характеру, ступеня уча-



сті в описуваних подіях тощо), встановлення джерел авторської інформованості та причин їх застосування, визначення часу, місця і мети написання мемуарів, застосування прийомів логічного, текстологічного та порівняльного аналізу[1,201], [3,89], [10,343], [11,385], [7,244], [8,27].

Таким чином, протягом першого періоду радянського етапу історіографії мемуаристики визначились основні точки зору стосовно місця мемуарів серед інших історичних джерел; були визначені недоліки та переваги мемуарів як окремого виду, склалися основні підходи до класифікації мемуарних джерел, були розроблені і застосовані на практиці прийоми наукової критики фактичного змісту мемуарів.

Другий етап радянського періоду історіографії мемуаристики (70-80-ті – початок 90-х рр.) пов'язаний із відновленням традицій дореволюційного джерелознавства відносно культурологічного потенціалу історичного пам'ятника[13], [14].

Суб'єктивність та ретроспективність мемуарної творчості починають розглядати не як недоліки виду, а як формоутворюючі ознаки мемуарної літератури[6,65], [15,38]. Заперечується близькість мемуарів як історичних джерел до художньої літератури, висловлюється думка про те, що наявність художнього вимислу руйнує фундаментальні засади мемуарного жанру[15,44]. Художня виразність слова та схильність до типізації, властиві мемуарній літературі, не тотожні з художнім вимислом і не пов'язані із здатністю мемуариста адекватно відображати дійсність[6,61], [15,43].

Наслідком подальшої розробки проблеми класифікації були спроби визначити узагальнюючий критерій, який би дозволив опрацювати весь комплекс існуючих мемуарних джерел, на підставі чого вперше було поставлено питання про еволюцію мемуарних джерел. А.Г. Тартаковський виділяє в якості узагальнюючого критерія первинну соціальну функцію мемуарних джерел – втілення історичної самосвідомості особистості[14,125]. На підставі того, що вид і різновид історичного джерела різняться за обсягом і ступенем диференціації пер-

винної соціальної функції, А.Г. Тартаковський визначає щоденник в якості різновиду мемуарної літератури[15,42]. На думку А.Г. Тартаковського, прослідкувати еволюцію джерел мемуарного характеру можливо за змінами у цільових настановах мемуаристів: від орієнтації на внутрішньо сімейні цілі до усвідомлення мемуаристами значущості своїх творів для подальшого історичного пізнання[14,125], [15,46], [16,16]. В основі класифікації та еволюції мемуарних джерел на думку С.С. Мінц лежить «ознака, яка враховує єдність суспільного і індивідуального в структурі особистості та виділяє в суб'єктивній природі мемуарів суспільно обумовлені характеристики» [6,69].

Таким чином, протягом другого періоду радянського етапу історіографії мемуаристики спостерігається зростання уваги дослідників до мемуарів як пам'ятників певної культури, зростає зацікавленість проблемою вивчення мемуарів в плані їх еволюції.

Сучасна російська і українська історіографія відносно питань, пов'язаних із вивченням мемуарів, спирається на досвід радянських вчених. Так, щодо місця мемуарів серед інших джерел, такі вчені як С. Макаручук, Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, П.Ф. Нікулін дотримуються погляду на мемуари, як складову групи джерел особового походження[17,10], [18,413], [19,26], в той час як Т.В. Мосолкіна, Н.І. Ніколаєва згадують про них, як самостійну групу джерел[20,46]. Стосовно питання класифікації, ряд вчених вважає більш доречним виділяти етапи у розвитку мемуаристики, ніж поділяти мемуарні джерела на групи за якоюсь ознакою[5,472]. Проте досить поширеними лишаються традиційні класифікації за жанром, соціальним походженням автора, тематико-хронологічним принципом[17,304], джерелом створення[18,113], цільовим призначенням[20,46]тощо. З'являються роботи, присвячені еволюції окремих комплексів мемуарних джерел[4]. Відносно питання наукової критики мемуарів вчені дотримуються традицій радянської історіографії[19,70], [20,52], [18,153], [5,636], [21,229].



Коло історичних джерел мемуарного характеру розширюється за рахунок пам'яток, які в історичних дослідженнях радянського періоду не розглядалися через низку політичних та ідеологічних чинників[22].

Залучення до джерельної бази літератури мемуарного характеру пам'яток зарубіжної мемуаристики та їхнє співставлення з вітчизняними пам'ятниками дало змогу ряду сучасних дослідників розробити власний підхід до проблеми класифікації та еволюції мемуарних джерел. Головним критерієм для класифікації джерел особового походження є напрямок встановлення комунікаційних зв'язків[5,466]. Зважаючи на це, мемуари поділяються на мемуари-автобіографії, та мемуарихроніки[5,466], [23,154]. Еволюція джерел мемуарного характеру простежується в напрямку посилення коекзистенціальних зв'язків за рахунок еволюційних, що проявляється в поступовому витісненні мемуарів-автобіографій мемуарами-хроніками [5,485], [23,154]. Дослідження мемуарів, як залишків відповідного соціально-психологічного середовища дало змогу поставити питання достовірності мемуарних джерел відносно тієї соціально-психологічної дійсності, в контексті якої вони виникли[23,142].

Таким чином, протягом всіх зазначених етапів вивчення мемуарних джерел відбувалося у двох напрямках: фактичному(як джерела інформації про минуле) та культурологічному(як пам'ятника культури відповідної епохи).

Дореволюційна історіографія започаткувала обидва підходи до вивчення мемуарів, але переважаючим на цьому етапі був фактичний підхід. Саме необхідність перевірки фактичного змісту зумовила звернення особливої уваги дослідників на питання наукової критики мемуарів. Проте найбільших успіхів у вивченні фактичного змісту мемуарних джерел досягла радянська історіографія.

Провідними питаннями, досліджуваними в радянський період були питання визначення кола мемуарних джерел та їх особливостей, класифікації, прийомів наукової критики. Визнан-

ня таких особливостей мемуарних джерел, як суб'єктивність та ретроспективність в якості недоліків виду, було пов'язано перш за все із використанням мемуарів як джерел фактичної інформації. Увага дослідників до питань розробки прийомів наукової критики пояснювалась необхідністю позбутися негативно-го впливу недоліків виду. Класифікація за різними критеріями була обумовлена фактичним підходом до вивчення мемуарних джерел: мемуари розглядалися лише за якоюсь однією ознакою відповідно до мети дослідження, а не як самостійний цілісний пам'ятник культури. Водночас, наприкінці радянського етапу спостерігається зростання уваги дослідників до питання виникнення і еволюції мемуарних джерел, внаслідок чого групування за окремими ознаками поступається місцем виділенню етапів у розвитку мемуаристики. Суб'єктивність та ретроспективність були визнані в якості визначальних властивостей виду. Вивчення історії становлення та розвитку мемуарних джерел сприяло розширенню інформаційного потенціалу мемуарів як історичного джерела. Висновки радянських вчених склали надійну теоретико-методологічну базу для подальших досліджень як теоретичного, так і прикладного характеру.

Сучасний етап історіографії мемуаристики характеризується посиленням уваги дослідників до культурологічного та еволюційного аспектів мемуаристики. Розширення джерельної бази за рахунок західноєвропейської мемуаристики сприяло подальшій розробці питання еволюції мемуарних джерел.

---

1. Варшавчик М.А. Источниковедение истории КПСС. – М.: Высшая школа, 1989. -224с.

2. Варшавчик М.А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС. – М.: Высшая школа, 1967.- 180с.

3. Голубцов В.С. Мемуары как источник по истории советского общества. – М.: Изд. Москов. ун-та, 1970.- 113с.

4. Івашенко В.І. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття: Автореф. дис. к. і. н. – Дніпропетровськ, 2004. – 20с.





5. Источниковедение: Теория. Метод. Источники российской истории: Учеб. пос./Данилевский И.Н.,Кабанов В.В., Медушевская О.О. Румянцева М.Ф. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1998. – 702с.

6. Минц С.С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера: (К постановке проблемы) // История СССР. – 1979. – № 6. – С. 55-70.

7. Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР. – М.: Высшая школа, 1967.- 296с.

8. Черноморский М.Н. Работа с мемуарами при изучении истории КПСС.- М.: Высшая школа, 1965. – 135с.

9. Стрельский В.И. Источниковедение истории СССР. Период империализма к.ХІХ в.-1917г. – М.: Изд. соц.-экон. лит-ры, 1962. – 603с.

10. Источниковедение истории СССР: Уч. для ист спец. ун-тов и пед. ин-тов / Под ред. И.Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.,1981. – 496с.

11. Дмитриев С.С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины ХІХ в.// Источниковедение истории СССР ХІХ – начала ХХ в.: Уч. пос. для ист. фак. / Под ред. И.А. Федосова. – М.,1970. – С. 346–386.

12. Курносов А.А. Приемы внутренней критики мемуаров// Источниковедение. Теоретические и методические проблемы.- М.: Наука, 1969.- С.478-505.

13. Тартаковский А.Г. Некоторые аспекты проблемы доказательности в источниковедении// История СССР.- 1973.- № 6.- С.54-80.

14. Тартаковский А.Г.Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения// История СССР.- 1983.- №3. – С.112-130.

15. Тартаковский А.Г. . Мемуаристика как феномен культуры// Вопросы литературы.- 1999.- январь-февраль.- С.35-55.

16. Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения. – М.: Наука, 1980. – 310 с.

17. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів: Світ, 1999.- 352с.

18. Історичне джерелознавство: Підручник/ Калакура Я.С., Войцехівська І.Н. та ін. – К.: Либідь, 2003. – 488с.



19. Никулин П.Ф. Теория и методика источниковедения в отечественной истории X – начала XX вв. / Уч. пос. – Томск, 2000. – 90 с.

20. Мосолкина Т.В., Николаева Н.И. Курс лекций по источниковедению новой и новейшей истории: Уч. пос. для студ. ист. фак. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2004. – 96 с.

21. Сиротина И.Л. Культурологическое источниковедение: проблема мемуаристики// Материалы международной научной конференции – 18 мая 2001 г. – Санкт-Петербург. Выпуск №12. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001.– С. 226 — 232.

22. Малик А.О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис. к. і. н. – Львів, 1999. – 21с.

23. Румянцева М.Ф. Для чего люди пишут мемуары? // Мир психологии. – 1998. – №1. – с.141-155.

*Ulyana Yelovskyh*

#### **THE RESEARCH STAGES OF MEMOIRS**

##### **AS HISTORICAL SOURCES: HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM**

**The research stages of memoirs as historical sources are determined in the article. The analysis of changes in researchers' views as for theoretical problems in memoirs studying according to the determined stages is given.**